

UTÓPIÁN TÚLI ERÉNYEK

FARKAS ZOLTÁN

„Szégyenkezem, tehát vagyok.”

V. Szolovjov

ETIKA ÉS TÖRTÉNELEM

VLAGYIMIR SZOLOVJOV etikai tanait és erényfogalmát a legrendszerezettebben *A jó igazolása (Opravdanije dobra*, 1897) című művében fejt ki. Az erkölcs megalapozásának igénye azonban már jóval korábban, az 1870-es évek végén megmutatkozik. Ez azzal magyarázható, hogy Szolovjov a rendszeralkotás igényével lép fel, ami igen csak ritka jelenség az orosz filozófia történetében. Bölcselete a lineáris történet szemlélet és a teokratikus gondolat találkozása mentén formálódott, s korának az a – felvilágosodástól örökölt – optimista hite vezérelte, mely szerint a tökéletes és igazságos társadalom már a földön is megvalósítható. Ettől a felfogástól a vallásfilozófia más képviselői (pl. Kirejevskij, Dosztojevszkij, Fjodorov) sem mentesülhettek¹, s maga Szolovjov is az emberiség egységének és a teljes élet vallásos eszméjének jegyében egy teokratikus utópiát dolgozott ki.

Első alkotói korszakában (1873–1882) az empirikus, a racionális és misztikus ismeret szintéziséből adódó „teljes tudás” megteremtését tűzte ki célul. 1873-ban így összegezte az előtte álló feladatot: „A feladat az, hogy a kereszténység örök tartalmát a neki megfelelő, vagyis feltétlen értelmi keretek közé foglaljuk”², tehát az, hogy az atyák hitét racionális érveléssel igazolja.

Ehhez mindenekelőtt azt tartotta szükségesnek, hogy számot vessen a történelemben eddig felmerült, többnyire egyoldalúnak mutakozó filozófiai nézetekkel. Ezeket minden fogyatékoságuk mellett sem tartotta elvetendőnek, ugyanis egy egységes történetfilozófiai folyamat egyes állomásainak tekintette azokat. Erre a következtetésre jutott a pogányság mitológia vizsgálatakor (1873) (a világfolyamat nem más, mint egymásra következő teofániák sorozata), s ezt mutatta ki *A nyugati filozófia válsága* c. magisztrá-

¹ Gajdenko: *Cselovek i cselovecsesztvo v ucsenyii Vl. Szolovjova*. In: Voproszi filozofii, 1994 /6.

² 1873. aug. 2-án E. K. Szelevinának írt levél. *Piszma*, SzPb, 1911.

tusi dolgozatában (1874) is. Ebben a művében – erőteljes szlavofil hatásra³ – a kezdetektől a pozitívizmusig bezárólag elemezte a nyugati filozófiát, s arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy az egyén és társadalom, az elmélet és a gyakorlat szétválasztásával a Nyugat kimerítette saját erőit. *Három erő* című előadásában (1877) pedig már a Keletet sem tartotta megfelelő alapnak, ugyanis az *embertelen isten szemlélete* semmivel sem jobb, mint a Nyugati civilizáció *istentelen ember* koncepciója. Megoldásként egy harmadik erőt tételezett⁴, mely képes az isteni elvet magában hordozni. Ezen a ponton a történetfilozófiai vizsgálódások antropológiai és (szabad) teozófiai elemmel egészülnek ki: a történelem értelme az istenemberi egység megteremtésének szabad folyamata (vö. *Előadások az Istenemberségről*). Csak ezen univerzális esemény során válhat az ember teljessé, mert míg a kozmikus fejlődés eredménye a természeti ember, addig a rákövetkező történelmi fejlődésnek a szellemi ember megjelenésével kell zárulnia. Csak a szellemi ember lehet képes arra, hogy a három fejlődési szintet, az állatit, a sajátosan emberit és az istenit egyszerre képviselje.

A szolovjovi rendszert szemlélve felvetődik az az alapvető kérdés, hogy a történelmet beteljesíteni hivatott ember rendelkezik-e a szabad választás lehetőségével, s ezzel összefüggésben erkölcsi alternatívákkal? Ezekkel a problémákkal mélyrehatóbban először *Az elvont elvek kritikája* című doktori disszertációjában foglalkozott, mely a korábbi írásokban kifejtett gondolatok összegzése, újragondolása.

AZ ELVONT ELVEK KRITIKÁJA ÉS A TEOKRATIKUS ÁLOM

A fenti kérdésre a cím értelmezése adhatja meg a választ. Elvont elveken olyan az emberi tudatban meggyökeresedő, s az életet befolyásoló egyoldalú nézeteket ért, melyek csak vetületei a teljes igazságnak, vagyis az Abszolútumnak. Ezeknek az eszméknek a hamis volta abban rejlik, hogy kizárólagosnak tételezik magukat. Csakhogy az egymástól elkülönülő elvek egymás viszonylatában már nem léphetnek fel a feltétlenség igényével⁵. Ezekről az

³ Főként I. Kirejevskij: *Obozrenyje szovremennogo szosztojanyija literaturi* című műve hatott rá.

⁴ Szolovjov: *Tri szilü*. In: Novij mir. 1989/1.

⁵ Trubeckoj kimutatta, hogy a műben szereplő másik meghatározás – miszerint elvontnak, illetve negatívnak azok az elvek tekinthetők, melyekhez kizárólag spekulatív úton jutottak el, s ezáltal ellentétesek a hit által felfogható pozitív vagy szubsztanciális elvekkel – Szolovjov korábbi (szlavofil jellegű) felfogását tükrözi. Ezért az előszóban említett (de később keletkezett) értelmezés a

elvekről csak akkor tudjuk kimutatni, hogy hamisak, ha képesek vagyunk egy feltétlen kritériumként szolgáló eszmével szembesíteni azokat. Ez az eszme a pozitív mindenegység⁶ eszméje, mely egyszerre képes az elvont elvekben rejlő igazságokat feltárni, és azokat egységbe szintetizálni. Szolovjov a mindenegységet az élet, a tudás és az alkotás szerves egységként értelmezi, s első feladatnak az emberi tudatot fogva tartó elvek leleplezését, az igazság feltárását tartja. Ám ahhoz, hogy a helyes viselkedés kritériumait meghatározhassuk, először is a metafizikai alapot kell körvonaloznunk, amihez az ismeretelméleten keresztül vezet az út. E tekintetben a szolovjovi etika a gnoszeológia–metafizika–etika hármasságában képzelhető csak el.

Innen nézve következetlenségnek hat, hogy a szerző *Az elvont elvek kritikájában* az eredeti elképzelések szerint az etika, a gnoszeológia és az esztétika kifejtésére kíván csak kísérletet tenni (*teurgia*), s ami még ennél is meglepőbb – ilyen sorrendben. Kevésbé volt megszokott a filozófia történetében, hogy a gyakorlati filozófia megelőzze az elméleti elvek kifejtését. A kilencvenes évek végére ugyan erkölcstana gyökeresen megváltozik, de még ekkor is az etika kerül az első helyre. (Igaz itt már autonóm etikáról van szó.) Az etika prioritását Szolovjov azzal magyarázza, hogy a gyakorlati élet lényege (s egyúttal a filozófia feladata is) a legfőbb cél (a jó) követése (az abszolútummal való kapcsolat megteremtése), melyhez a legfőbb erkölcsi elv juttathat csak el. A mindenegység, vagyis az abszolútum által befolyásolt erkölcsi elemek a kötelesség-etika elvárásai szerint rendeződnek.

SZUBJEKTÍV ETIKA

A legfőbb cél feltérképezése céljából Szolovjov sorra veszi a Nyugat etikai irányzatait. Elsőként az empirizmus erkölcstanát bírálja, s kimutatja a hedonizmus, az eudémonizmus és az egoizmus egyoldalúságát és relativisztikus jellegét. Egyedül az utilitarizmust tartja az általánosság követelményének megfelelni tudó irányzatnak. Csakhogy az utilitaristák sem képesek az esetleges, szubjektív jó fogalmán felülkerekedni, mivel a kalkulációs nehézségek kétségesse teszik az általános haszon fogalmának objektivitását.

helytálló. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy az „elvont klerikalizmust” maga a szerző is az elvont elvek között szerepelteti. Trubeckoj: *Mirosozercanyije Vl. Szolovjova*. T. 1. (n. a.) 114. o.

⁶ Szolovjov ezzel szembeállítja a negatív egységet, mely a részek matematikai összessége, s benne az egyes összetevők kölcsönösen nem szolgálják egymás érdekeit.

Az empirikus etika csúcspontjának Schopenhauert tartja, nála a közös átok, az akarat ugyan képes részvétet ébreszteni egymás iránt, s összekapcsolni az elkülönült elemeket (szimpátia), de a részvét is csak a természet(ünk)ből fakad, (vagyis ösztön), így nem vagyunk képesek általa a természetten felülkerekedni.

A racionális vagy formális etikák Szolovjov olvasatában a végső erkölcsi elvek meghatározásakor ugyancsak elégtelennek bizonyulnak, de az empirista tanokkal szemben megvan az az előnyük, hogy képesek általános és kötelező érvényű erkölcsi elveket (vagyis formát) adni. Ezáltal az erkölcs ösztön helyett racionális meggyőződésé válik.⁷ Kant autonóm etikája (*a priori* erkölcsi elvei) révén az ember már nem függ a természettől, s képessé válik a tiszta észre hagyatkozni, viszont csak a racionális lények képesek erkölcsösen cselekedni. Ezzel szemben Szolovjov szerint erre mindenkinek (még az állatoknak is) is joga van. Másrészt Kanttal szemben az általános erkölcsi törvény mellett az empirikus tartalom létjogosultságát is hangsúlyozza. A kategorikus imperatívusz jegyében a következő erkölcsi törvényt fogalmazza meg: „az erkölcsi akaratnak, mint olyannak minden létező eredeti tárgya kell, hogy legyen, s nemcsak eszközként, hanem célként is.”⁸ Mivel minden létező cél, ezért egyaránt része a mindenegységnek, mely ezáltal a legfőbb célá válik.

Ezzel párhuzamosan felvetődik a szabad akarat kérdése is. Kant az autonóm etika jegyében megfosztotta az embereket a természetes hajlamoktól, ám Szolovjov úgy tartja, hogy ezek nélkül az ember nem képes létezni. Nem megfosztani kell az embert ezektől, hanem képessé tenni arra, hogy uralkodhasson felettük – az értelem (illetve a lelkiismeret) által. Szolovjov látszólag a szabad akarat mellett állt ki, csak hogy az akarat szabadsága pusztán arra terjed ki, hogy megtagadja ösztöneit és vágyait, s befogadja a Jót (abszolútum)⁹. Ez az ember erkölcsi kötelessége, s ha ezt nem teszi, megfosztatik erkölcsi (emberi) méltóságától. A szerző voltaképp leveszi a metafizikai terhet az ember válláról.

Az akarat kérdésével a szerző lezárja a szubjektív etikára vonatkozó vizsgálódásait. *Szubjektív etikának* az erkölcsi akarat belső megnyilvánulá-

⁷ *Szobranyije szocsinyenyij Szolovjova*. T 1. Brüsszel, (n. a.) 47. o.

⁸ Im. 69. o. Szolovjov ennek az erkölcsi követelménynek a jegyében szorgalmazta a húsfogyasztás mellőzését.

⁹ Szolovjov abból indul ki, hogy „az egész világ a gonoszságban vesztegel” (1 Ján. 5, 19.), ezért a Jó csak Istennél lehet, ezért az embernek az a dolga, hogy utat nyisson az isteni kegyelemnek. Vö: *Az élet szellemi alapjai*. Brüsszel, (n. a.) 1982. 29. o.

sára vonatkozó tant nevezi. Az *objektív etika* pedig az erkölcsi célok tényleges megvalósításának feltételeit tartalmazza. Itt a társadalom, a gazdaság, a jog, az állam és az ideológiák kérdésével foglalkozik.¹⁰ Vagyis arra a hagyományos álláspontra helyezkedik, hogy az objektív etika felől nyer értelmet az egyes egyén erkölce.

OBJEKTÍV ETIKA

Szolovjov a társadalom pozitivista vizsgálatát elutasítja, mondván, hogy a társadalom egyszerre valós tény és megvalósítandó eszme.¹¹ Nem egyszerű (biológiai) organizmus, hanem eszmék mentén fejlődő, egy konkrét cél felé tartó „szabad közösségiség”, melynek szociális jellegét az erkölcsi elvek társadalomra való alkalmazása biztosítja. A társadalom rendeltetése kérdésében két irányzat formálódott ki: az egyik az individuumot, a másik a közösséget tette meg a fejlődés motorjaként a másik ellenében. A legfőbb jó, s ezáltal a mindenegység csak a két elem szintézisével érhető el, kölcsönösen kell áthatniuk egymást¹², mert csak így lehetnek egymás céljai, ami – mint fentebb láttuk – az egyik legalapvetőbb szolovjovi etikai követelmény.

Ezen a téren is megjelentek az elvont elvek: az egyoldalú individualizmus a plutokrata szemléletben, az egyoldalú közösségiség (és egyoldalú ökonomizmus) pedig a szocializmus tanában¹³. Mindkettő figyelmen kívül hagyja, hogy az ember több mint anyagi érdekek letéteményese, mivel képes emberként a feltétlennel (is) kapcsolatba kerülni, ami az erkölcsi és társadalmi élet alapfeltétele. Az egyedből a jog révén lesz személy, ugyanis a jog szabályozza az egyének közötti kapcsolatot, s az egyének egymást már nem eszköznek, hanem célnak tekintik, vagyis a szabadság joggá változik. Szolovjov definíciója szerint: „A jog az egyenlőség által meghatározott szabadság.”¹⁴

A szabadságot és az egyenlőséget az értelem állammá szintetizálja, a jog és az állam azáltal jön létre, hogy az ember a feltétlen elvet a gyakorlatban érvényesíti.

¹⁰ Im. T 1. 115-116. o.

¹¹ Im. T 1. 117. o.

¹² Im. T 1. 125. o.

¹³ Az Istenembségről tartott első előadásában részletesen elemzi a szocialista tanok társadalmi szerepét, illetve 19. századi népszerűségének okait.

¹⁴ Im. T 1. 153. o.

A *teljes tudás filozófiai elvei* című művében Szolovjov részletesen taglalja az ember hármasság jellegét, s ehhez a felismeréséhez későbbi műveiben is rendszeresen visszatér. Eszerint az állati és a sajátosan emberi, vagyis racionális összetevő mellett az ember magában hordozza az isteni jelleget is. Emiatt tud közvetítőként fellépni a természet és isten között.¹⁵ A szabad, értelemmel bíró lény a lehetőségek terén feltétlen, a beteljesített feltétlenség vizont nem más, mint a mindenegység. Emiatt az ember nem ér(het)i be azzal, hogy csak ember maradjon¹⁶, hanem pozitív értelemben is meg kell tagadnia magát, s keresnie kell azt a célt, ami által kiteljesedhet, mindenné válhat. Az egyes ember életében ez kivitelezhetetlen, ezért együtt kell működniük egymással, s misztikus, azaz vallási közösséget, egyházat kell létrehozniuk.

Előállhat azonban az a helyzet, hogy a feltétlenségre vágyó emberi értelem az isteni elvet a maga kizárólagosságában tételezi, s elválasztja a természeti és az emberi összetevőtől. Ekkor áll elő az elvont klerikalizmus esete, amely a természetet és a szellemet a bűn eszközének tekinti. „*Natur ist Sünde, Geist ist Teufel.*”¹⁷ Ez a felfogás életidegen, erőszakos teokráciához vezet. Ezzel állítja szembe Szolovjov a „szabad teokrácia” eszméjét, amely egyesíti az emberi élet minden szféráját, az egyházat, az államot és a gazdaságot (*zemsztvo*), s ezáltal már a földön létrejöhet a konkrét mindenegység. Ebben az utópiában azonban úgy tűnik, hogy nem jut hely a hitetlenek számára, s azoknak sem, akik nem a teokrácia által megkívánt hitet vallják. Így a szabadság mind szubjektív, mind objektív etikájában erőteljesen korlátozott.

Szolovjov szerint az embernek általános erkölcsre van tehát szüksége ahhoz, hogy a szabad közösség(iség) létrejöhessen. Ha minden ember a másikat feltétlen célnak tekinti, akkor az abszolút szeretet révén a mindenegység mint univerzális organizmus jelenik meg¹⁸. Az egyes ember pedig mint *individuális mindenegység* tartatik számon, aki csak a mindenegységen keresztül képes önmaga korlátaitól megszabadulni.

¹⁵ A Puskin sorsa c. írásában Szolovjov ezt a szemléletet „gyakorlati idealizmusnak” (*praktičeszkij idealizm*) nevezi. Ezen azt érti, hogy a durva valóságot nem szabad tagadnunk, de egyúttal meg kell látnunk benne az eszményi csíráját. K. Faradzsev: *Vlagyimir Szolovjov: mifologija obraza*. Moszkva, (n. a.) 2000. 115. o.

¹⁶ Im. T 1. 159. o.

¹⁷ Im. T 1. 162. o.

¹⁸ Im. T 1. 179-180. o. A szeretet egyszerre lehet az empirikus világban élők közötti vonzalom, valamint a mindenegységet biztosító univerzális elv.

A teokrácia keretei között az erény gyakorlásának csak egyetlen módja adott, nevezetesen a szeretet révén a mindenegység szerves részévé válni. Valójában inkább általános külső, anyagságtól mentes etikai szükségszerűségről¹⁹ van itt szó. (Csakhogy a jó autonómiája is veszélybe kerül, mivel az erkölcs alapja a jó és rossz közötti választás lehetősége kell, hogy legyen.²⁰)

Az etika Szolovjov második alkotói korszakában továbbra is szorosan függ a metafizikától, illetve az ismeretelmélettől. Ezt azzal indokolja, hogy az embernek a vallási elv ugyanúgy sajátja, mint a pszichológiai, illetve történeti jelleg (ezt igazolja az ember „szabad teokráciára” vonatkozó igénye is). Az ember nemcsak részese az abszolút rendnek, hanem maga is közreműködik abban, hogy az (mármint az abszolútum) a természeti rendben is otthonra találjon. Márpedig, ha elfogadjuk Isten létét, a halhatatlanságot és az emberi szabadságot, akkor – Szolovjov értelmezése szerint – el kell ismernünk a legfőbb erkölcsi cél megvalósításának lehetőségét is, s ekkor nyilvánvalóvá válik, hogy az etikai kérdések a metafizikától elválaszthatatlanok. Ha nem így tennénk – mondja Szolovjov –, és kételkednénk Isten léteiben, akkor az ember elveszítené isteni jellegét, s erkölcsi tudata pusztá illúzió maradna csak.

Szolovjov – ekkor még – elutasítja az egyoldalúnak minősített elvont moralizmust, mert azáltal, hogy az erkölcsnek teljes önállóságot biztosít, s a kötelességet az abszolútumtól, az etikát pedig a metafizikától elválasztja, csak a lelkiismeretre, valamint a szimpátia és az igazságosság erkölcsi érzékére támaszkodhat. Csakhogy ezek az etikai elvek többre nem képesek, minthogy figyelmeztessenek bennünket a bajra, mint Szókratészt a daimonion. Ahhoz viszont, hogy a pozitív célokat érzünk el, ahhoz Szolovjov nélkülözhetetlennek tartja, hogy ismerjük a valóságot, s ezt a tudást csak a gnoszeológia nyújthatja.

Az *elvont elvek kritikájának* második része ezért foglalkozik gnoszeológiával, viszont a harmadik kitűzött cél teljesítése elmarad. Az esztétika problémáit nem csak ebben a műben nem oldja meg, hanem a későbbiek folyamán sem tudja rendszerszerűen kifejteni alkotásfilozófiai gondolatait.

¹⁹ Vö: „Egy morális lény soha sem lehet szabad az isteni eszme hatalmától, mely létének értelme...” Szolovjov a *Russzkaja igyeje* c. 1888-as írásában összegzi teokratikus utópiáját. Im. T. 11. 93. o.

²⁰ Az *Opravdanije dobra*-ban már az „erkölcsi szükségszerűség”-et *contradictio in adjecto*-nak tartja, mivel az erkölcs szabad és tudatos választás eredménye lehet csak. A jót sem azért választjuk, mert kell, hanem mert belátjuk, hogy ez a legjobb választás. Im. T. 8. 42. o.

Az 1890-es évek közepére lezárult Szolovjov második alkotói korszaka, ami egyúttal a teokratikus utópia végét is jelentette. Ismét visszatért a filozófiai kérdésekhez, s tervbe vette eddigi filozófiai rendszerének felülvizsgálatát. 1894-ben újra ki akarta adni *Az elvont elvek kritikáját*, de az átdolgozás során tudatosult benne, hogy gyökeresen megváltoztak erkölcsi nézetei, s ezért 1897-ben *A jó igazolása* címmel egy teljesen új erkölcsbölcseleti művet jelentetett meg.

Milyen okok készítették Szolovjovot a váltásra? Az 1880-as évek teokratikus igézete és a schellingi romantika korszaka véget ért; vándorfilozófussá lett bölcselelnk szembesülni kényszerült a rosszal, melynek önálló létét eddig tagadta. De még nem jutott el az eszkatológikus csalódásig, még bízott abban, hogy egy filozófiai szintézissel elkerülhető a vég. Most már nem tanítóként és prófétaként lép fel, hanem egyszerűen az igazság felmutatásával kíván figyelmeztetni, s a megfelelő történelmi célt feltárni.

Míg *Az elvont elvek kritikája* írásakor a negatív megközelítés (a hamis etikai elvek bírálata) dominál, addig a kilencvenes években már az erkölcs gyakorlati alkalmazhatósága foglalkoztatja. Ekkor még töretlenül bízik abban, hogy a személyiség jó iránti elkötelezettsége megkérdőjelezhetetlen²¹, s az emberi lét korrekciójára még van mód, melyhez maga is segítséget kívánt nyújtani.

Ezért *A jó igazolásában* erkölcs heteronomitásának (teológiai approbáció) tanát már felváltja az abszolút, vagyis perfekcionista etika. Szolovjov itt már egyértelműen a metafizikától és az ismeretelmélettől való függetlenség mellett áll ki²², az etikát életünk értelmét és szükséges tartalmát vizsgáló filozófiai tudománynak tekinti. Egyértelműen a jó és rossz viszonyának kérdését állította művének középpontjába. Korábbi nézeteit bírálva jut az etika önállósága mellett szóló érvekre.

„Hogy az igaz vallás nyújt kellő erőt igaz híveinek ahhoz, hogy beteljesítsék a jót, ez kétségtelen; ám azt állítani, hogy csak a vallás által nyerhető el ez az erő, s a valláson kívül jót cselekedni nem lehet, ez olyan kizárólagos kijelentés, mely látszólag a vallás legfőbb érdekeit szolgálja, valójában gyökeresen ellentmond a hit legigazabb védelmezőjének, Pál apostolnak, aki azt állította, hogy a természet rendje szerint a pogányok is tudnak jót

²¹ Szolovjov optimista személyiség-képéről V. L. Kantor: *Russzkij jeuropeec kak jevlenyje kulturi*. Moszkva, (n. a.) 2001.

²² *Szobranije szocsinyenyij V. L. Szolovjova*. T. 8. 27. o.

cselekedni”²³ Vagyis a jócselekedet előtt már ismernünk kell a jó fogalmát, ellenkező esetben csak mechanikusan cselekedhetnénk. Ez pedig méltatlan lenne az emberhez. Ebből is látszik, hogy az etika nem függ a tételes vallásoktól (melyek sokasága is ez ellen szól), de szoros kapcsolatban áll a természetes vallással, ami viszont nem metafizikai, hanem kizárólag etikai alapon magyarázható jelenség.

Vajon az első korszakban látottakhoz hasonlóan az ismeretelmélet nem határozza-e meg az etika mibenlétét? A válasz egyértelmű nem, ugyanis tudatunk csak cselekedeteinkre vonatkozó belső viszonyainkat vizsgálja, vagyis immanens problémáról van szó, ugyanis az értelem a maga által létrehozott erkölcsöt vizsgálja.

A szabad akarat hiánya *Az elvont elvek kritikájában* a determinizmus kiteljesedéséhez, illetve az etika önállóságának megszűnéséhez vezetett, viszont Szolovjov ebben a művében sem tagadja a determinizmust: „A determinizmus általában csak azt állítja, hogy mindent, ami megtörténik, következésképp minden emberi cselekedetet is az *elégséges alap határoz meg (determinatur* – innen ered e tan elnevezése), mely *nélkül* nem *történhetne* meg semmi, s melynek hatására minden *szükségszerűen* történik.”²⁴ A jelenségek és a cselekedetek alapján a szükségszerűség három típusát különíti el. 1. Mechanikus: ez önmagában kizárná az erkölcs lehetőségét; 2. pszichológiai, mely megtűr néhány, egymással igazán össze nem egyeztethető etikai elemet; 3. Racionális-eszmei: minden erkölcsi követelménynek teljes mértékben helyt ad. Ez utóbbi az emberi cselekedetek világa, de itt sincs helye a szabad akaratnak²⁵, hiszen csak akkor beszélhetünk szabad akaratról, ha az ember teljesen szabadon dönthet. Erről azonban itt sem lehet szó, mert a jó eszméje határozza meg az ember cselekedeteit. A korábbi korszakhoz képest mégis az a lényeges különbség, hogy az ember (elméletben) elutasíthatja az erkölcsi törvényt, de a jó erejével szemben tehetetlennek bizonyul.

²³ Im. T. 8. 27. o. Vö: „Mert nem azok igazak Isten előtt, a kik a törvényt hallgatják, hanem azok fognak megigazulni, a kik a törvényt betöltik. Mert mikor a pogányok, a kiknek törvényük nincsen, természettől a törvény dolgait cselekszik, akkor ők, törvényök nem lévén, önmagoknak törvényök. Mint a kik megmutatják, hogy a törvény cselekedete be van írva az ő szívökbe” Róm. 2, 13-15.

²⁴ Im. T. 8. 39. o.

²⁵ Szolovjov ekkor már a szabad akaratnak a tényét nem, csak szükségességét tagadja.

Alapvetően azzal a szándékkal látott a mű megírásához, hogy mindenki tudatosan tudjon választani a két erkölcsi út között, s az élet (egyetlen) értelmét fel tudja ismerni. (Az életnek nem lehet végtelen számú értelme, mert ez káoszhoz vezetne, s ezáltal az élet értelmetlennek bizonyulna.) A jót azonban külső tekintélyként sem kaphatjuk meg, csakis hitünk, értelmünk és tapasztalataink által vehetjük birtokba. Az általunk felismert és kivitelezett erkölcsfilozófia feladata pedig az, hogy segítse a jót abban, hogy az emberi tudatban érvényesülhessen, s ezáltal megbizonyosodhassunk tisztaságáról és mindenegy jellegéről. A tapasztalat által motivált értelmet már képesnek tartja arra, hogy a jó fogalmát meghatározza, s választ adjon arra a kérdésre, hogy mi az élet értelme.

Szolovjov szerint létezik egy összemberi megbonthatatlan erkölcsi alap, amely minden erkölcsi nézet kiindulópontja. Az erkölcs alapvetően három (pszichológiai) emberi érzésből táplálkozik: a szégyen, a sajnálat és a tisztelet az eredője minden etikai ismeretünknek. A *szégyen* szerepe kettős: egyrészt szabályozza viselkedésünket, másrészt tudatosítja bennünk, hogy különbözünk a természettől, hiszen szégyenkezünk annak materiális jellege miatt, ezért igyekszünk is tőle elszakadni, s a magasabb létrend felé fordulni. („Szégyenkezem, tehát vagyok.”²⁶) Az emberek egymás közötti viszonyát a *sajnálat* (a szimpátia, részvét) fejezi ki. A harmadik érzés a tisztelet (*pietas*), mely biztosítja az ember számára a „természetes vallásosság” lehetőségét, s amennyiben a magasabb rendű előtti meghajlásról (*reverentia*) van szó, annyiban az emberfeletti elvhez való viszonyt jelzi. Ezek az érzések különböző erkölcsi elveket generálnak: a szégyen az aszkézist (a test (*ploty*) vágyainak korlátozását), a sajnálat az altruizmust (mások egyedi jelentőségének, léthez és boldogulásához való jogának elismerését), a tisztelet vallásos érzést (a szülők, rajtuk keresztül az ősök, azokon keresztül pedig az isten iránti tiszteletet). A lelkiismeret és az emberi önértékelés forrásai szintén ezek az érzetek, melyek az értelem folytán egyre elvontabb formát öltenek. A történelem folyamán tökéletesednek, de nem a szabad akarat, hanem a jó determinizmus jegyében.

„Az erényes ember olyan ember, amilyennek lennie kell.”²⁷ Vagyis az erény az embernek a mindenhez és mindenkihez fűződő kellő (illő) viszonya. Az alapján, hogy miként határozzuk meg helyzetünket, attól függően

²⁶ Im. T. 8. 54. o.

²⁷ Im. T. 8. 120. o.

három erénytípus létezik: *alázat* – a magasabb rendűhöz képest kicsinynek állítom be magam; *elragadtatás* – a felsőbb rendű dolgoknak kötelezem el magam; *mánia* – a közömbös és alacsonyabb rendű dolgoknak szolgálta-tom ki magam. Az erények maguk is csoportosíthatók.

Szolvjov megítélése szerint az ún. sarkalatos erények, vagyis a mérték-letesség, a bátorság, a bölcsesség és az igazságosság csak a kellő erkölcsi viszony alapján tekinthetők erényeknek. Számba veszi még a teológiai erényeket is (hit, remény, szeretet), de ezeket is visszavezeti az erkölcsiség alapjának számító elsődleges érzetekre (szégyen, sajnálat, tisztelet). Emellett léteznek még kötelességen túli erények is, mint a nagylelkűség, az önzetlenség, a bőkezűség, a türelmesség. Beszél még ún. származtatott erényekről, melyek közül a legfontosabbnak az őszinteséget tekinti, melyet a katedra filozófia önálló erénnyé kívánt emelni, s minden hazugságot az őszinteség erénye elleni lépésnek tekintett. Erre hozza fel példaként a szerző a gyilkost hazugsággal félrevezető s ezáltal egy ártatlan életét megmentő ember esetét. Ha egy ember életét meg tudjuk menteni azáltal, hogy valótlan állítunk, akkor tartózkodnunk kell az ál-rigorizmustól. Ugyanis erkölcselenségről akkor beszélhetünk, ha az elsődleges és másodlagos erényeket nem a létben elfoglalt helyzetünknek megfelelően gyakoroljuk.

Az értelem az elsődleges (pszichológiai) érzetéből kivonja a belső etikai tartalmat, s mint kötelességet az erkölcsi cselekvés önálló elvét szolgáltatja. Szolvjov azonban elégtelennek tartja önmagában a természetes erkölcsi hajlamokat, mindenképpen együtt kell járniuk a kötelességtudattal. Csak-hogy az értelemből fakadó kötelesség a gyakorlatban nem mindig mond-ható általános érvényűnek és szükségszerűnek, ezért Szolvjov az erények alapján olyan gyakorlati elv kidolgozását szorgalmazza, mely nemcsak kö-telességszerű, hanem egyúttal kívánatos is minden ember számára, füg-getlenül a lélek természetes hajlamaitól és az egyén szellemi fejlettségétől. Ezen elv által kell minden egyes embernek befogadnia a legfőbb jót, mely-nek segítségével a szellemi ember beteljesíthetné a történeti folyamatot.

AZ EGÉSZ VILÁG A GONOSZSÁGBAN VESZTEGEL

Szolvjov hosszú, kitérőkkel is tarkított utat tett meg az erkölcsi vizsgálódások terén, míg az utópiától az autonóm etikáig jutott. Eszme-futtatásunk során azt a következtetést kívántuk levonni, hogy e bölcséleti rendszerben erényekről voltaképp csak az utópia meghaladásakor van

értelme beszélni, ugyanis az embernek csak ezt követően nyílik lehetősége arra, hogy emberhez illő cselekvést tanúsítson.

A sors iróniája, hogy Szolovjov alighogy elkészült a jó történelemformáló erejét bizonyítani hivatott etikai rendszerével, olyan mű megírásába fogott, melyben a rosszat valóságos erőként értelmezi. Ez már Az Antikrisztus története.